

Дылдаев М.М., Муканбетов У.Ш., Эшенкулов Т.Т.

**ШААРДЫК ЛАНДШАФТТАРДЫН ФОРМАЛАРЫ ЖАНА
УРБОЭКОСИСТЕМАНЫН АР ТҮРДҮҮЛҮГҮ**

Дылдаев М.М., Муканбетов У.Ш., Эшенкулов Т.Т.

ФОРМЫ ГОРОДСКОГО ЛАНДШАФТА И РАЗЛИЧНОСТЬ УРБОЭКОСИСТЕМЫ

M.M. Dyldaev, U.Sh. Mukanbetov, T.T. Eshenkulov

**SHAPE THE URBAN LANDSCAPE AND THE VARIETY OF SPECIAL
ATTENTION WERE PAID**

УДК:504/06(1-24)

Бул макалада шаардын ландшафттардын формалары, урбоэкоцистеманын ар түрдүүлүгү жана ошондой эле подсистемалардан группалары аныкталган.

The paper about a kind of urban ecosystems is considered prospects of the urban landscape in the modern conditions.

Урбоэкоцистема (шаардык экоцистема) – мейкиндиги боюнча чектееге алынган табигый – техногендик система, автономиялык тирүү организмдердин, абиотикалык элементтердин, табигый жана техногендик процесстердин өз ара байланышкан энергия жана заттардын алмашуусунун комплекси, алар адамдын шаардык жашоо чөйрөсүн түзүшүп, анын биологиялык, психологиялык, эмгектик, экономикалык жана социалдык керектөөлөрүнө жооп берет.

Н.Ф. Реймерс (1990) минтип белгилейт: урбо-системалар - туруксуз келген табигый - антропогендик система, ал архитектуралык - курулуштук объектилерден жана кескин турде бузулган табигый экоцистемалардан турат. Мында, биринчиси ар кандай даражада шаардын тургуну үчүн комфортту камсыз кылса, экинчиси анын сапатын белгилуу өлчөмдө төмөндөтүп турат.

Шаардын экоцистемасы өз ара байланышкан жана өз ара өткөрмөчүлүккө эгедер болгон подсистемалардан (чойрелерден) турат: квазитабигыйлык (географиялык чөйрөнүн кайра өзгөргөндүгү), ландшафттык - архитектуралык, социалдык – экономикалык жана коомдук - өндүрүштүк. Алардын ортосундагы байланыш бекем жана тыгыз, андыктан, алардын ар бири өз-өзүнчө функцияларын аткара алышпайт, ошол эле учурда бир эле подсистеманын жок болушу бүтүндөй урбоэкоцистеманын бузулушуна алып келет.

Шаар - бул жашаган калк, анын чарбалык аракетинен жана аймакты (территорияны) өздөштүрүүдөн келип чыккан динамикалык абалды түзгөн табигый-техногендик система.

Ушуну менен бирге шаар - табигый - антропогендик система болуп саналат. Адам негизги системаларды түзүүчү фактор (системанын элементи) болуп саналат. Бул адамдын өзү, анын шаардын аймагындагы баардык иш-аракети жана жаратылыш чөйрөсү (рельеф, геология, климат ж.б.) дегендик.

Аталган бул эки фактордун өз ара аракети өзүнчөлүккө эгедер (спецификалык) урбоэкоцистеманы түзүп, ага ылайыкталган спецификалык табигый-антропогендик шаардык нейрону таандык кылат. Бул

экоцистема тынымсыз өнүгүп жана өзгөрүп турат. Алар антропогендик процесстерди башкаруунун социалдык-экономикалык функциялык алмашуусунун натыйжасында келип чыгат да, төмөнкү өлчөмдөгү өзгөрүүлөрдүн келип чыгышы шаардын өз алдынча өнүгүүсү менен байланышат. Шаар орун алып жана өнүгүп жатышы, ал жайгашкан географиялык чөйрөдөгү табигый процесстер анын түздөн-түз күчтүү таасиринин астында журет.

Мындай шарттарда шаарды курчаган чөйрө - бул абиотикалык жана социалдык чөйрөлөрдүн чогуңдусу болуп саналат да, алар биргелешип жана түздөн-түз адамдарга жана алардын чарбасына таасир тийгизет. Бир эле учурда аны (чөйрөнү) өздүк табигый чөйрөгө жана адам тарабынан кайра өзгөрүлгөн табигый чөйрөгө бөлүүгө болот. Экинчи чөйрө эмнелерди өзүнө камтыйт? Алар: антропогендик ландшафттардын адамдардын жасалма түрүндө кургандары менен бирдикте-имараттар, жолго (кечеге) тешелген асфальт, жасалма жарык бергендер ж.б., мындайча айтканда, жасалма чөйрөгө чейинкиси. Шаардын жана шаар тибиндеги поселоктордун бүтүндөй чөйрөсү - бул техносферанын бөлүгү болуп саналат, же болбосо биосферанын түбүнөн тарта адам тарабынан техникалык жана техногендик объектилерге өзгөртүлүп түзүлгөндүгү.

Жер үстүндөгү ландшафттын бөлүгү менен бирдикте адамдын чарбалык аракетинин орбитасына литосферанын үстүнкү катмары кирип, ал геологиялык чөйрө деп аталат. Буга тоо тектери жана жер астындагы суулар кирип, аларга да адамдын чарбалык аракети да таасир тийгизет.

Шаарлардын аймактарында жана урбоэкоцистемаларында системалардын группаларын бөлүүгө болот, алар имараттардын жана курулуштардын айлана-чөйрө менен болгон өз ара аракеттеринин баардык татаалдыктарын чагылдырып турат, Биз аларды табигый - техникалык системалар деп атайбыз. Алар антропогендик ландшафттар жана алардын геологиялык түзүлүшү жана рельефи менен тыгыз байланышып турат.

Урбоэкоцистеманын чөйрөсү анын географиялык жана геологиялык бөлүктөрү сыяктуу кыйла өзгөрүүгө түшүгүп, түпкү маанисинде жасалма делинип калды. Мында бир нече проблемалар келип чыгат жана чечилет. Алар эмнелер менен байланышкан? Булар - утилизация жана реутилизация, алар жаратылыш ресурстарын жүгүртүүгө тартуу

менен айлана чөйрөнү булгоого жана тазалоого кабылдат. Мында табигый экосистемалар дагы энергиянын агымынан жана заттардын табигый алмашуусунан (биогеохимиялык цикл) чарбалык-өндүрүштүк циклдерден изоляциялоо (обочолонтуу) жүрөт жана куч алат. Акырында, мында калктын жыштыгынын жогору жана жасалма чөйрө болгондугунан калктын ден соолугуна гана коркунуч келтирбестен, бүткүл адамзаттын жашап кетүүсүн кооптондурут. Адамдын ден соолугу, ушул чөйрөнүн сапатынын индикатору болуп саналат (В.И. Коробкин., Л.В.Передельский., 2000).

Адамды курчаган материалдык жана социалдык кубулуштардын топтолушу, ошол орун (жер) коомдун жана азыркы технологиянын арымдуу күчтөрүнүн бардыгынын бириккен аракетге болуусунун топтошкондугу катары карасак, анда ал шаардын өзү болуп саналат, шаар - илимий техникалык прогресстин негизги кыймылдаткыч күчү экендигинде талаш жок.

Ошол эле учурда шаар ачык айкын көрүнүп жана байкалып турган проблемалар менен кыйынчылыктардын орду болгондугу, анда жашаган калктын көптүгү жана анын топтолуп чогуу чаран жашагандыгы менен айкындалып турат.

Шаар деген түшүнүктү аныктоонун кептеген ыкмалары жана талдоолору бар, аларда аныктамалар ар кандай көз караштарда чечмеленүүгө алынат аныктамалардын көпчүлүгү (Курбатова А.С., Башкин В.Н., Касимов Н.С. 2004), монографиясында кенири талкуууга алынып, аны сүрөттөп жазуу кеңири чагылдырылат. Ушул эле учурда көптөгөн изилдөөчүлөр мындай деп эсептешет: шаар - бул айыл жергесинен өзүнүн функциялык белгилери боюнча айырмаланып турган калктуу пункт. Г.Н. Озерове менен Д.В. Покшишевскийдин аныктамасына таянсак, шаар - бул ал өнөр жайлык, чарбалык уюштуруучулук, башкаруучулук, маданий, транспорттук жана башка функцияларды (айыл чарбасынан тышкары) аткарган ири калктуу пункт.

Кеп эле учурда функциялык ыкманы формалдуулукка ылайыкташат, себеби, ал калктын санын эске алуу менен бирге эмгек аракеттеринин мүнөзүн да эсепке алуу жагын көздөйт.

Белгилүү адис Г.М. Лаппо (1979) шаардын аныктамасынын проблемасын чечүүгө анын касиеттери менен өзгөчөлүктөрүнүн мүнөздөө аркылуу келүү керектигин кездейт. Ал шаарды айырмалап туруучу фундаменттик (пайдубалдык) белгилеринин бири катары урбанистикалык, концентрациясын эсептейт, башкача айтканда, чектөөгө алынган территорияда (чоң, орточо, кичине...) кеп сандагы калктын иш-аракеттеринин көптөгөн түрлөрүнүн топтолушу дегендик. Шаардын кезектеги салмактуу мүнөздөмөсү болуп, анын көп функциялуу экендиги эсептелинет. Анын бул касиети шаардын ичиндеги чарбалык аракеттердин көптөгөн формаларынын ыңгайлуу болгондугунда турат. Базар (рынок) экономикасынын шарттарында көп функциялуулуктан шаар калкынын жашап кетүү жөндөмдүүлүгү кыйла жогорулайт, себеби, туруксуздуктун (стабилдүү эместик) мезгили башталат эмеспи.

Шаардын аймагынын чегиндеги объектилердин

көптөгөн байланыштары жана өз ара аракеттери шаардын дагы бир маанилуу касиетин аныктап турат, бул андагы - динамизм (кыймылдуулук). Көптөгөн өндүрүштүк жана жашоону камсыз кылуучу системалардын күндүр-түндүр иштеши, адамдардын туруктуу кыймылда болушу (кызматка, жумушка жана башка жактарга баруу жана келүү) шаардын функциялык структурасы үзгүлтүксүз экендигин айгинелеп турат. Көчөлөрдүн ар кандай планировкаларга (ар кандай өзгөртүүлөр ж.б.) түшүгүшү, жаңы магистралдардын түптөлүшү, өнөр жайлык жана микрорайондодун зоналарынын түзүлүшү, дайыма өзгөрүп турган шарттарга ылайыкташуу жагына жөндөмдүү боло баштайт.

Шаар динамикалуу жана көп функциялуу система, өзүнүн өнүгүү процессине жанаша жайгашкан объектилер менен дайыма байланышта (контакт) боло баштайт. Ушул себеп боюнча шаарды өзүнчөлүк (автономдуу) катары кароо мүмкүн эмес: бул жакын жана чектешип турган жерлерден белек-бетен кылууга болбойт дегендик. Шаардын чарбасында материалдык-техникалык жана адам ресурстары кызмат кылат. Бул ишке жакын жайгашкан калктуу пункттардын калкы кошо тартылат. Шаар айланасындагы жерлердин эсебинен анын аянты кеңейе баштайт. Өз учурунда шаар кызматты жана өндүрүшү жакын жайгашкан чөлкөмдөрдүү ар тараптуу тейлеп турат.

Шаар менен курчап турган мейкиндиктин өз ара аракетте болушун анын тармактык жана планировкалык структурасынын өзгөрүп түзүлүшү менен шартын дагы бир касиети келип чыгат да, ал өз алдынча өнүгүү деп аталат.

Мезгил өтүшү менен шаардын архитектуралык стилдери алмаша баштайт, курулуштун жана куруунун жаңы типтери пайдаланууга жана өздөштүрүүгө киргизилет, көчөлөр менен аянттардын масштабы өзгөрөт. Бул процесстер шаардын кебете-кешпирин түзө баштайт, ал болсо өткөн мезгилдин элесин өзүндө алып жүрөт, ошентип дагы бир касиети пайда болот. Бул анын тарыхый кеп катмардуулугу болуп саналат. Шаардын бул касиети - өткөн мезгилдердин мүнөздөрүн өзүндө топтогондук туристтер тарабынан жогору бааланат (өткөндүн тарыхы менен кездешүү, шаардын тарыхый бөлүгүнө артыкчылык берүү; мындай нерселерге жергиликтүүлөр да өзгөчө мании беришет), комфорту болгон жаңы курулуштардын шарттарына да кеңүл бурулат.

Ошентип, шаар татаалдашкан, көп функциялуу объектилердин (көп сандаган касиеттерге жана мүнөздөмөлөргө эгедер болгон) чырмалашып жана ыңгайлашып кетиши андагы жаңы касиетти - системалуулукту жаратат.

Табигый - географиялык комплекстин негизги компоненттери (рельеф, климат, суу, топурак, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү) бири менен бири өтө татаал өз ара аракетте жана өз ара шарттуулуктарда болушат да, ошону менен бирге өнүгүү шарттары боюнча бир өңчөйлүктүү болуп бирдиктүү ажырагыс системаны түзүшөт.

Келип чыгуусу жана пайда болушунун шарттарына ылайык ландшафты төмөнкүдөй айырмалайбыз:

- табигый (табигый факторлордун таасири астында пайда болуп, адамдын чарбалык аракетин таасир болбогондор);

- геохимиялык (жердин үстүнкү бетиндеги химиялык элементтердин саны курамы бирдиктүү болгон бөлүгү);

- саз, айыл чарба, антропогендик ж.б.

Антропогендик ландшафт - адамдын чарбалык аракетинин таасиринен улам өзгөртүлүп түзүлгөн ландшафт, өзгөртүп түзүүлөр ар кандай даражада, деңгээлде, өлчөмдө болот да, узакгыгы ар кыл мөөнөтгү камтыйт жана ал улана берет. Мында табигый (экологиялык) компоненттердин даражалары боюнча байланышы өзгөрүп, ал мурункудан жаңыны көздөй багытталып, уламдан-улам татаалдаша берет.

Антропогендик ландшафттарын табигый ландшафттардан кандайча айырмаланып турат? Табигый ландшафттарда жүргөн процесстер өздөрүн өзү жөнгө салып турса, антропогендик ландшафттар көзөмөлгө (контроль) алынып, адам тарабынан багытталууга дуушар болот.

Жакынкы мезгилге чейин шаардын территориясын планировкалоо иштеринде биринчи орун шаар куруу жана санитардык-гигиеналык нормативдерге таандык болгон. Экологиялык маселелерге (ошондогу эрежелерге ылайык) кийинки орун берилген.

Мында планировкалоо жана долбоорлоо атайын нормативдер менен жүргүзүлүп, алар шаардын өзүнүн талаптарынын аныктоого багыттайт, анын айрым чөпкөмдөрүнө (региондоруна), ар кандай өнөр жай зоналарынын функцияларына, селитебдик аймактарга, инженердик-транспорттук коридорлорго жана башкаларга ылайыкталган эле. Ачык айтканда, шаардын бүтүндөй территориялык түзүлүш экендиги кийинкиге калтырылган. Натыйжада көптөгөн шаар-

лардын планировкалык структурасы азыркы учурда шаардык системаны туруктуу өнүктүрүү жана сактоо талаптарына жооп бербей калган (ар кыл иерархиялык жана функциялык статусун кошо алганда).

Ушундай абалда көрүлгөн кырдаалдан (ситуация) кантип чыгууга болот? Мындай кырдаалды өзгөртүүнүн мүмкүндүгү долборлоонун төмөнкүдөй принцибине өтө турган учурда, качан гана ал айрым участоктордун функциясын өнүктүрбөөнү эске алып, негизги кеңүл шаардын территориясын бүтүндөй урбозэкология катары Караганда гана ишке ашмакчы. Мында шаардын аймагы жана шаардык территория катары аныкталып, ал бириккен бүтүндөй мейкивдик - мезгилдик функция болуп, анда жашаган калктын жашоосунун шарттарын түзүүгө багытталып, айыл чарбалык эмес продукцияларды өндүрүүнүн максималдык экономикалык эффективдүүлүк мүмкүнчүлүктөрү бар максаты менен болгондо.

Адабияттар:

1. Г. Рихтер. Культура ландшафта в социалистической обществу. Перевод с немецкого Г.Н. Шендерук. / Под ред. И.П. Герасимова-М.: Изд-во Прогресс, 1983.
2. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика) М., Высшая школа, 1991.
3. Урбозэкология. Научный свет по проблеме биосферы - М.: Наука, 1990.
4. Одум Ю. Экология. М. Мир, 1987. т.
5. Владимиров В.В. Урбозэкология. Курс лекции. - М.: Издательство МНЭПУ, 1999.
6. Владимиров В.В. Фомин И.А.. Основы районной планировки: Учебное пособие. М.: Высшая школа, 1995.
7. Маслов Н.В. Градостроительная экология: Учебное пособие для строительных вузов. - М.: Высшая школа 2003.

Рецензент: к.г.н. Бокоева Э.Т.